

6. Zijn er in het verleden of heden belangrijke Nederlandse schutters geweest?

Afgezien van de Koninklijke oorsprong van de schietsport in Nederland en de grote affiniteit die verscheidene leden van het Koninklijk Huis vroeger en nu met de schietsport hebben, zijn natuurlijk belangrijke Nederlandse schutters geweest zij die tijdens Olympische Spelen medailles hebben behaald:

* bronzen medaille behaald door de revolverploeg bestaande uit: Mr. Solko Johannes van den Bergh, Dirk Boest Gips, Anthonius Hubertus Maria Bouwens, Mr. Hendrik Sillem en Anthony Ahasuerus Hendrik Sweijs, in 1900 te Parijs; **

* zilveren medaille behaald door de Kleiduienschutter Eric Swinkels, onderdeel Skeet, in 1976 te Montréal.

De meest in het geheugen van de huidige Nederlandse schietsport staande prestatie betreft de zilveren medaille voor Kleiduienschutter Eric Swinkels. Hij heeft in totaal zes maal deelgenomen aan de Olympische Spelen, de laatste keer in 1996 in Atlanta.

*Noot van de redactie. Meer literatuur over de geschiedenis van de schietsport: diverse gedenkboeken van verenigingen en de doctoraalscriptie van Sybe Streekstra, *Schieten. Van landsverdediging tot sportbeoefening* (Universiteit Utrecht, 1988).

** Noot van de redactie. Meer over de Nederlandse schutters in Parijs 1900 bij: Ton Bijkerk, *Nederlandse Deelnemers aan de Tweede Olympische Spelen Parijs 1900* (Haarlem, 2000) blz. 52-58.

125 jaar voetbal in Nederland?*

Nico van Horn

“Mythevorming rond een ‘aartsvader’ en het uitvinden van tradities zijn bekende processen in de geschiedschrijving. In de sportgeschiedschrijving zijn dergelijke recuperatieprocessen van een heroïsch verleden helaas een bloeiende zijtak, vooral beoefend door journalisten of bondsbonzen.”¹ Ook de geschiedschrijving van de sport in Nederland is niet aan deze kwalen ontsnapt.

Inleiding

Dit artikel richt zich op de jeugd jaren van zo’n aartsvader, misschien wel de aartsvader par excellence in de Nederlandse sport, Pim Mulier (1865-1954). Bij eerste indruk lijkt dit een anti-Mulierstuk te zijn. Ik onderschat zijn betekenis voor de ontwikkeling van sport in Nederland niet, maar ik wil hier enkele mythes rondom hem doorprieken. Bij nadere beschouwingen over het ontstaan van de moderne sportbeoefening in Nederland, lijkt de prominente rol van Mulier, die hij zichzelf toedichtte, wat minder eenduidig dan wordt verondersteld.² Dat ligt voor een groot deel aan Mulier zelf die zich in verschillende geschriften erg zelfverzekerd uitliet. Een hoogtepunt wat dat betreft vormt zijn stuk over voetbal in het gedenkboek van de Haarlemsche Football Club (HFC) uit 1919.³

Wat hier volgt is een overzicht van Pims eerste bemoeienissen met voetbal. Het is geen biografie in een notendop, meer een opsomming van enkele merkwaardige uitspraken van en over Muliers jonge jaren, vooral met betrekking tot voetbal. Te vaak wordt verondersteld dat Pim Mulier in 1879 voetbal in Nederland introduceerde.⁴ Zo wappert thans op het veld van de Koninklijke HFC in Haarlem een spandoek met daarop de tekst: ‘1879-2004, 125 jaar voetbal in Nederland’. Die tekst is onjuist. De Haarlemse jongens speelden rond 1879 rugby. Pas in 1883 gingen zij over op ons voetbal.

Er is een probleem bij de bestudering van Muliers sportieve activiteiten. Helaas zijn de archivalia over Pim Mulier niet integraal bewaard gebleven.⁵ Naspeuringen in tal van archieven en bij de naaste verwanten van

Mulier, de familie van Limburg-Stirum, leidden niet tot de gewenste resultaten. Volgens mijn zegsman zijn na het overlijden van Mulier verschillende papieren per tak van sport naar de respectievelijke sportbonden overgebracht zoals de gegevens over voetballen naar de KNVB en over schaatsen naar de KNSB.⁶ De glascollectie van Mulier werd overgebracht naar het Haagse Gemeentemuseum, maar ook daar is geen spoor van archivalia.⁷ Het vermoeden bestaat dat de papieren die betrekking hadden op de vroegste geschiedenis van het Haarlemse rugby, voetbal en de HFC bij de toenmalige voorzitter van HFC zijn ondergebracht, waarna een kleine verwoestende brand voor rampzalige resultaten zorgde. We moeten ons dus concentreren op uitspraken en geschriften van Pim zelf en proberen die te toetsen aan de hand van ander materiaal, kortom de methode van zout op slakken leggen. Het is helaas niet anders. Toch zou het meer dan wenselijk zijn een wetenschappelijke biografie over Mulier te schrijven: hij verdient het.⁸ Al was het alleen maar om te achterhalen waarom de Olympische Spelen bij Mulier niet aansloegen en waarom hij daar nooit een leidende rol bij heeft gespeeld.

Jeugdijaren

Willem Johan Herman Mulier werd geboren op 10 maart 1865 te Witmarsum, als laatste van vijf kinderen van Tjepke Mulier en Rolina Albarda. Twee zusjes van Pim overleefden hun eerste levensjaar niet. Eind november 1866 kreeg vader Tjepke ontslag als vriendman ofwel burgemeester, van Witmarsum wegens 'wildzang', ook wel wegens 'hem eigene vrolijkheid', 'dronkenschap en liederlijk gedrag'.⁹ Dit ontslag moet een behoorlijke weerslag hebben gehad op de status van het gezin Mulier. Een toch nog prettige omstandigheid was dat het gezin niet onbemiddeld was, dus het ontslag was voor wat betreft reguliere inkomsten niet zo belangrijk. Dat verklaart ook dat Pim nooit een betaalde beroeps carrière hoefde te volgen, er was altijd wel brood op de plank, meer dan dat zelfs. Ze verhuisden naar Haarlem in de loop van 1867.

Mulier heeft zelf beschreven hoe hij in 1870 enige weken werd ondergebracht op de kostschool van Schreuders (Mulier noemt hem: Schröder) in Noordwijk, waar zijn grote broer Pieter leerling was. Hij zou daar voetbal hebben gezien en noemt de namen van ene leerling Rennertson (in werkelijkheid: A. Birch Reynardson) en leraar Engels James. In de literatuur over Schreuders echter wordt James pas vermeld vanaf 1872 als leraar Engels.¹⁰ Pim moet een vooruitziende blik hebben gehad. We moeten aannemen dat het voetbal op Schreuders eerder een vorm van rugby is geweest. Mulier bracht zelf zijn lagere schooljaren door op de particuliere school van J.J. Knoop en Prinsen Geerlings in de Jacobijnestraat in Haarlem. Zijn oudere broer Pieter verliet in 1873 definitief het ouderlijk huis en verhuisde naar Leiden. Dat was ook het jaar waarin Pim op het schooltje van Knoop kwam, waar hij vijf jaar de lessen zou volgen, volgens eigen zeggen.

De wonderjaren

We komen nu aan de twee vergeten jaren van Pim, zijn echte wonderjaren. Nergens heeft hij of hebben anderen gewag gemaakt van zijn twee jaar kostschool buiten Haarlem. En juist die twee jaren zijn van groot belang,

Pim Mullier in het team van HFC plus minus rond 1890. Mulier, met snor, zit vooraan in het midden. (Foto: Archiefdienst voor Kennemerland).

Nederland zou hebben opgericht. Van begin september 1878 tot begin juli 1880 woonde Pim niet in Haarlem.¹¹ Hij stond ingeschreven in Brummen, waar hij school ging op de “Fransche school”, ofwel het Instituut Spaanschweerd aan de Bronkhorsterweg 27. Dat instituut was in 1873 opgericht door B.J. von Pritzelwitz van der Horst.¹² Deze man was uit Apeldoorn naar Brummen gekomen om daar een kostschool op te zetten. In Apeldoorn had hij naam gemaakt met zijn Van Kinsbergschool. In Brummen begon hij met een dertigtal jongens en in de hoogtijdagen had hij zestig leerlingen, vrijwel allen van protestants-christelijke huize. De school is te beschouwen als een brugklas, een voorbereiding op VWO. Over de school is verder weinig bekend, wel kreeg de school van de gemeente Brummen het niet onaanzienlijke subsidiebedrag van 1.500 gulden per jaar. Mulier was niet de enige leerling uit Haarlem, ook zijn stadsgenoot J. Mock, die deelnam aan de vroege sportactiviteiten in Haarlem, ging met Mulier daar op school. Mulier heeft deze twee jaar in Brummen altijd verdonkeremaand. Waarom, zo luidt de vraag?

Zelfs al zou Mulier in de grote vakantie thuis gezeten hebben in Haarlem, dan nog is het fysiek onmogelijk dat hij aanwezig geweest zou zijn bij de veronderstelde oprichting van de Haarlemsche Football Club (HFC) op 15 september 1879. De vakantie was afgelopen, hij zat op dat tijdstip op school in Brummen! Verrassend in dit verband is ook de Sportalmanak van 1890 die als oprichtingsdatum van de HFC noemt 1 september 1881!¹³ In diverse publicaties, ook namens de KNVB, werden nog wel andere oprichtingsdata genoemd, zoals die van 1 oktober 1879.¹⁴ De Koninklijke HFC houdt als oprichtingsdatum 15 september 1879 aan, en dat lijkt me rijkelijk optimistisch. De naam zelf kwam overigens pas in zwang in september 1881, pal na de oprichting van een concurrerende club.

De mysterieuze bal

“Hij is de man die het spel in Haarlem invoerde en van dat ogenblik af is hij voor zijn ‘bruine monster’ waar hij kon in de bres

gesprongen en heeft hij gezorgd, dat het overal een hartelijk welkom vond.”¹⁵ Eerst maar eens de kwestie van dat bruine monster zelf. Mulier heeft altijd volgehouden dat hij op een goede dag in 1879 door de Amsterdamse Leidsestraat kuierde (als jongen van veertien jaar!) en dat hij plotsklaps in de etalage van de firma F.A.L. de Gruyter een rugbybal zag liggen.¹⁶ Latere schrijvers namen dat allemaal klakkeloos over en wisten de zaak van De Gruyter zelfs te lokaliseren op de hoek Leidsestraat-Keizersgracht, in het huidige pand van Metz.

De werkelijkheid is anders. Er is zelfs sprake van twee winkels! Op de Leidsestraat 27 dreef vanaf 30 juni 1881 W. Scheerens een nieuw gevestigde importzaak van Engelse en Amerikaanse goederen en nieuwigheden, waaronder ook een nog bescheiden assortiment sportartikelen.¹⁷ Pas in december 1881 nam F.A.L. de Gruyter, tot dan toe eenvoudig kantoorbediende, de firma van Scheerens over en samen bouwden ze de zaak tot een grote winkel “De Gruyter” uit met vestigingen in Hilversum en Baarn, en later ook in Den Haag. Het reeds genoemde hoekpand, Leidsestraat 38, op de kruising met de Keizersgracht kwam pas vanaf 1883 in handen van F. de Gruyter, die het pand gebruikte als tweede vestiging voor zijn steeds groeiende zaak. In een prospectus uit 1892 en andere reclamefolders, allemaal in te zien op het Amsterdamse Gemeentearchief, heeft F. de Gruyter nauwkeurig de ontstaansgeschiedenis van zijn zaak beschreven.¹⁸ Hij zou er toch alle belang bij hebben gehad om de ontstaansdatum van zijn zaak zo exact (en zo vroeg) mogelijk vast te leggen. Maar De Gruyter zelf houdt het dus op 1881. Terzijde: deze De Gruyter heeft niets van doen met de kruideniers onder diezelfde naam.

Hoe kan Mulier in 1879 een rugbybal hebben gekocht in een niet-bestaande zaak? Waarschijnlijk zijn er eind 1879 jongens bezig geweest met balspelen op veldjes achter de Hout in Haarlem. Als er al een echte Engelse bal aan te pas is gekomen, is die naar alle waarschijnlijkheid door bemiddeling van Theo Peltenburg verkregen. Peltenburg was een tweetal jaar ouder dan Mulier en was in 1877 van een tijdelijk ver-

blijf op een Engelse school teruggekomen. Mulier geeft daar zelf vage aanwijzingen voor. Wanneer hij zijn speelmaatjes van vroeger noemt, is de eerste steevast Peltenburg. Maar, het blijft gissen. Mulier zal zich als leider opgeworpen hebben en zich op de activiteiten van die hele koene club voorgestaan hebben. We moeten in het hoofd blijven houden, dat Pim in het jaar 1879-1880 nog steeds in Brummen ingeschreven stond.

Een wonderkind op school?

Dan de kwestie van Pims veronderstelde genialiteit op school. Pim kwam in juli 1880 definitief vanuit Brummen in Haarlem terug. Hij werd in september 1880 toegelaten op het Stedelijk Gymnasium te Haarlem, in de tweede klas.¹⁹ Pim deed het beslist niet goed op school. In juli 1881 noteerde de rector bij zijn voorwaardelijke bevordering naar de derde klas: “.. terwijl wegens voortdurende ongesteldheid sedert de wintervacantie de school niet is bezocht..” Hij kreeg ook een taak voor...geschiedenis! Dat verklaart een boel over Muliers selectieve geheugen. In de derde klas, 1881-1882, ging het goed mis. Hij kreeg in juli 1882 te horen dat hij niet was bevorderd, met andere woorden hij bleef zitten.²⁰ Na de grote vakantie, in september 1882, kwam Pim niet meer opdagen. Aardig is te zien dat Pim tijdens een gedeelte van zijn gymnasiumjaren ondergebracht was bij “den Heer Obermüller” aan de Parklaan. Obermüller was leraar op de plaatselijke HBS, maar ook hij kon Pim niet genoeg leerstof bijbrengen. Je kan je amper voorstellen dat die ‘voortdurende ongesteldheid’ bij Pim van lichamelijke aard was, immers hij was zeker sportief. Vreemd is wel dat Pim altijd heeft volgehouden dat hij ook de vierde klas van het Gymnasium heeft bezocht.²¹

Mijnheer de Burgemeester!

Mulier zou in het voorjaar van 1880 een brief geschreven hebben naar de burgemeester van Haarlem, omdat de Haarlemse jongens geen goed speelveld hadden. Bovendien ondervonden ze hinder van de wat grotere knapen die met cricket bezig waren en de beste veldjes voor zich opeisten.

Aanvankelijk kreeg hij geen antwoord van de burgervader, maar na bemiddeling van vader Tjepke werd Pim, vijftien jaar, voor het hekje in de burgemeesterskamer genood om daar te vertellen over sport en spel en de noodzaak om een hoekje van de Koekamp in onderhuur te krijgen. Hij schrijft: “Hoe blij was ik echter een dag of wat later, van den Heer Jhr. Mr. Adriaan Teding van Berkhout een brief te ontvangen, niet door papa goddank, maar direct aan mij, waarin mij werd medegedeeld, dat de Gemeente geen bezwaren had om mij den Koekamp in onderhuur af te staan als worstelperk voor mij en mijne kornuitjes. Kornuitjes alweer kon amper door den beugel maar ik was zeer gelukkig op school te kunnen zeggen, dat ik een ‘brief van de Gemeente’ in m’n zak had. ‘Kijken’ zeien ze. ‘Nee’, zei ik, ‘straks, morgen mischien, niet vóór de vergadering’.”

Ik heb deze brief van de gemeente Haarlem aan Pim niet gevonden. En in het archief van het Gemeentebestuur van Haarlem is geen spoor te vinden van de brief die Pim aan de burgemeester geschreven zou hebben, in 1880. Qua tijd zou Pim die brief geschreven kunnen hebben, immers hij zat nu op het gymnasium te Haarlem, maar de mythische brief is en blijft zoek. Ook het archief van HFC bood geen uitkomst.²²

Vreemd is dat Mulier beweert dat de brief was ondertekend door de burgemeester E.A. Jordens en door jhr A.V. Teding van Berkhout. De laatste was op dat moment gewoon gemeenteraadslid en geen wethouder of secretaris. Gemeentesecretaris was op dat ogenblik J. Tielenius Kruijthoff. Hebben de ‘heeren’, inclusief Pims vader en de officiële huurder van de Koekamp een geintje met Pim willen uithalen? Dat blijkt wellicht ook een beetje uit het weinig ambtelijke taalgebruik. Trouwens, hoe kan een Gemeentebestuur besluiten een deel van de Koekamp, die voor 140 gulden per jaar was verhuurd aan J.J. van den Berg, buiten ieder te achterhalen contract om in onderhuur te geven aan een minderjarige? Blijkens het hernieuwde contract dat de gemeente Haarlem weer voor zeven jaren met Van den Berg -na diens overlijden in januari 1881, met zijn weduwe- in februari 1881 sloot, kon

het Gemeentebestuur inderdaad een deel van de Koekamp dóórverhuren. De familie Mulier had zakelijke relaties met Van den Berg. Maar er is geen enkel schriftelijk bewijs te vinden dat die onderhuur rond 1880 ook tot stand kwam. Bovendien, de rudimentaire HFC was ook als rechtspersoon niet eens erkend. Juridisch gezien klopt de zaak ook al niet.

In geen enkel gedenkboek van de HFC is een afbeelding te zien van de briefwisseling van Pim met de Gemeente en die vermeende briefwisseling is toch een basisdocument. Die brief had als officieuze stichtingsoorkonde al eerder afgedrukt kunnen worden, voordat hij definitief zoekraakte. Kortom, waar is de brief van Pim en het zogenaamde antwoord van de Gemeente? Niet in het archief van het Gemeentebestuur, en, ook niet, zoals reeds aangegeven, in het archief van HFC. Het gebouw van de HFC werd in de oorlog door de Duitsers gestript van een aantal prijzen, in 1944 vernielde een omgevallen boom het nodige en in 1974 brak brand uit. Maar geen woord over verloren gegane archivalia.²³ Dat roept de gedachte op of die brief ooit wel heeft bestaan.

De journalist Meerum Terwogt opperde een interessante theorie²⁴: de eerste voetbalclubjes werden opgericht door jongelui, die vaak nog geen benul hadden van officiële registratie. Registratie of koninklijke goedkeuring op de statuten kostte geld. Het kan best zijn geweest dat op een gegeven moment de noodzaak voor registratie dwingend werd. Dan moest een oprichtingsdatum worden genoemd. In het geval van Haarlem vond die aanmelding pas zeer laat plaats.²⁵ Kan het niet zijn geweest dat de HFC, om maar de eerste voetbalclub te willen zijn, een datum prikte die zo vroeg mogelijk lag? Immers een grote concurrent van de HFC werd op 22 juni 1881 eveneens in Haarlem opgericht. Wanneer wordt een jongensclubje een echte club? Om het eens directer te stellen: is de Zwarte Hand van Pietje Bell ooit officieel geregistreerd? Zolang we niet weten wanneer de eerste football-activiteiten in Utrecht, Delft, Dordrecht, Amsterdam, Wageningen of Twente, allemaal plaatsen waar zeer vroeg werd gevoetbald, plaatsvonden, zijn defini-

tieve uitspraken over Haarlem als bakermat voor het moderne voetbal in Nederland beslist voorbarig.

Pim is weg

Het is onduidelijk waar Pim precies verbleef in de jaren na zijn mislukte gymnasiumperiode. Er zijn aanwijzingen dat hij aansluitend op zijn mislukte gymnasiumperiode naar Engeland overstak. Het schoolseizoen 1882-1883 zou hij dan leerling zijn geweest op St. Leonards College in The Elms, Ramsgate. Dit is een wat weidse benaming voor een klein privaat kostschooltje dat in 1881 slechts dertien leerlingen telde.²⁶ De directeur was Guillaume Laurens en hij nam leerlingen aan van zes tot twintig jaar. Mulier was in 1882 één van de oudsten en het is dus geen wonder dat hij bij hardloophwedstrijden de kleinere jongens er uitliep.²⁷ De 'privatschool' heeft niet lang bestaan, al vóór 1891 is hij uit de adresboeken verdwenen. Het enige dat tot nu toe over G. Laurens bekend is geworden, is dat hij zeer waarschijnlijk uit Wallonië of Frankrijk afkomstig was: hij wordt aangeduid als 'monsigneur'.²⁸ Hij verbleef in de jaren tachtig enkele keren in Rotterdam om Nederlandse leerlingen voor zijn schooltje te werven.²⁹

Vader Tjepke overlijdt op 26 februari 1883. We weten niet waar Pim op dat moment verbleef, Ramsgate of Haarlem. Pim moet regelmatig, vermoedelijk tijdens de vakanties, Haarlem hebben bezocht. Na terugkeer uit Ramsgate zou de HFC in de loop van 1883 op voetbal overgeschakeld zijn, ten nadele van het ruwere rugby. Pim zou de soccervariant van 'football' goed hebben kunnen leren kennen tijdens zijn verblijf in Ramsgate.³⁰ Zo gezien valt de HFC pas na 1883 een echte voetbalclub te noemen. Daarvoor was het football, ofwel rugby. Mulier duikt vóór 1885 in Lübeck op. In Lübeck waren verschillende particuliere scholen voor voortgezet onderwijs en één daarvan was het Practisches Handelsinstitut van Direktor Rey. Daar heeft Mulier vertoefd. Het Institut van Rey was gesticht door vader Adolph Bernhard Rey in 1829. Ten tijde van Muliers aanwezigheid was de school gevestigd aan de Schildstrasse 12 en

stond onder leiding van dr. Georg Wilhelm Rey. Rond 1885 telde de school een tiental leerlingen. Interessant is de zeer gemengde nationaliteit van die tien knapen. In 1885 drie Zweden, twee Noren, twee Duitsers, een Rus, een Deen en een Hollander; in 1884 hadden er zelfs drie Hollanders op de school gezeten. Helaas zijn de leerlingenlijsten niet bewaard gebleven.³¹ Er hebben dus Nederlanders op de school gezeten, onder wie Mulier. Vermoedelijk is de aanwezigheid van zoveel Noord-Europese nationaliteiten voor Pim een goede basis geweest voor zijn latere contacten binnen de internationale schaatswereld. Onbekend is hoe lang hij op die school heeft vertoefd.³² In Lübeck heeft hij in 1885 de eerste voetbalwedstrijd in Duitsland georganiseerd, zo meldt zijn HFC trots.³³ De eerste scholierenvoetbalbond in Duitsland werd echter al in 1874 opgericht, en dan nog zou Mulier in 1885 de eerste voetbalwedstrijd in Duitsland hebben geregeld?

Besluit

Wat moeten we nu concluderen? Pim Mulier heeft heel veel betekend voor de ontwikkeling en organisatie van sport in Nederland.³⁴ Hij heeft zijn eigen rol behoorlijk overschat, zijn eigen prestaties benadrukt en uitgelicht. Van een man op hoge leeftijd kun je dat accepteren, maar die nare eigenschappen zaten er bij Pim al heel vroeg in. Miermans in zijn grootse boek over voetbal zinspeelde nog op mensen die meer wisten van Pims daadwerkelijke rol, maar helaas niet geciteerd wilden worden.³⁵ Nu lijkt het misschien wel te laat voor een afgewogen en volgens de regelen der historiekunde correcte waardering van Muliers werkelijke prestaties. We laten als goedmakertje Mulier zelf aan het woord: “Wat mij wel verwonderd heeft, is, dat het spelen van voetbal hier en daar in ons land vóór 1879 nooit iemand heeft geanimeerd, om er meer in te zien en er meer uit te halen dan een tijdspasseering voor de beoefenaars zelf.”³⁶

* Dit artikel is een ingekorte versie van het artikel ‘Weg met Pim’ dat in mei verscheen op www.desportwereld.nl

1 R. Renson ‘De wortels van het korfbalspel-een genealogisch onderzoek’, in: “...en maakte ik een reis naar Zweden”, *Negen beschouwingen bij 100 jaar korfbal*, onder redactie van F. Troost (Bunnik 2003), blz. 13-68, aldaar blz. 44.

2 M. van Bottenburg, “Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland.’, in: W. van Buuren en P.J. Mol, *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis* (Haarlem 2000), blz. 221-246, aldaar blz. 226.

3 W.J.H. Mulier, ‘De oprichting van de “Haarlemsche Football Club” en de oertijd van het bruine monster’, in: [red. K.J.J. Lotsy] *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Haarlemsche Football Club 1879-1919*, blz. 3-13; zie ook W. Mulier, *Athletiek en voetbal* (Haarlem 1894).

4 A. van Emmenes, lemma over W.J.H. Mulier in *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1979), blz. 411-412.

5 De collecties over de familie Mulier in het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag en in het Tresoor in Leeuwarden bevatten geen relevant materiaal over Muliers activiteiten op sportgebied.

6 Brief van W.J.H. graaf van Limburg Stirum, te Wassenaar, 5-12-2003. Het archief van de KNVB op het Nationaal Archief bevat geen Mulierarchivalia van vóór 1890.

7 Brief van mw. M. Biekart, Gemeentemuseum Den Haag, 10-12-2003.

8 R. Stokvis pleitte hier meer dan eens voor: ‘Pim Mulier en de sport in Nederland’, in: H. Beliën ea, *In de vaart der volkeren. Nederlanders rond 1900*. (Amsterdam 1998), blz. 289-298, aldaar blz. 298.

9 Gegevens hierover in Nationaal Archief, 2.04.26.02, archief ministerie Binnenlandse Zaken, inv.nr. 69, dossier 44 a; idem, inv.nr. 140, dossier 691; voorts het Koninklijk Besluit waarbij het ontslag werd aangezegd: Nationaal Archief, 2.03.04, archief Kabinet des Konings, inv.nr. 1638, KB 27-11-1866, nr. 83; NA archief ministerie van Binnelandse Zaken, binnelands bestuur, 2.04.05, 928, 935, 955. Met dank aan S.F.M. Plantinga voor zijn nijvere speurwerk.

10 C.J. Dozij, *De Latijnsche school te Noordwijk-Binnen en het Instituut Schreuders* (Leiden 1886). Helaas is geen archief van de school van Schreuders bewaard gebleven.

11 Archief Kennemerland, Bevolkingsregister Haarlem. Helaas zijn de reizen van Pim naar Ramsgate, Lübeck, Skandinavië en Rusland in latere jaren niet vermeld op de gezinskaarten.

12 Bevolkingsregister Gemeente Brummen, Streekarchief Zutphen, 1872-1890, 30-356.

13 *Sport-almanak, voor het jaar 1890* (Amsterdam 1890)V, blz. 104.

14 A.J. Bronkhorst, *Hup Holland, de Nederlandsche Voetbalbond en al zijne wederwaardigheden sinds de oprichting*. enz.(z.pl. 1926), blz. 67.

15 L.J. Wijnands in ‘W.J.H. Mulier’, *Voetbal-Almanak 1898-1899*, 21-24, aldaar 23. Geschreven bij het ver-

trek van Mulier naar Indië.

¹⁶ De mythevorming over de bal begon bij Mulier zelf en ging snel een eigen leven leiden. Zo bij J. Feith (red), *Het boek der sporten* (Amsterdam, 1900). Een hoogtepunt in deze mythevorming is te vinden in C. Wedema, *Voetbaltactiek, een sport-studie* (Amsterdam, z.j. [1947]. Op bladzijde 45 prijkt een tekening van Hans Bolleman, van een kortgebroekte jongen voor de etalage van De Gruyter, waarin een rugbybal valt te bewonderen. G. Zandbergen, *Pim Mulier, ijdel maar weergaloos* (Amsterdam 1996) slaat een iets kritischer toon aan, maar hij deed hierover geen archiefonderzoek.

¹⁷ Advertentie in *Algemeen Handelsblad*, 30 juni 1881.

¹⁸ F. de Gruyter in zijn *Prijscourant* van 1892 geeft een overzicht van de ontstaansgeschiedenis van zijn zaak. Verkamman laat in *Oranje toen en nu dl. 1* een afdruk van een reclamefolder zien, blz. 10. Die folder is niet van 1879, maar op zijn vroegst van 1883. Het is zeker de vraag of de afgebeelde bal de bal van Pim is geweest.

¹⁹ Archief Kennemerland, archief Stedelijk Gymnasium Haarlem, 237 (Album Scholasticum) en 294 (Fata disciplinorum).

²⁰ Zandbergen in *Pim Mulier* noemt hem 'een briljant scholier'; o.c., 33. Hij laat hem zelfs de vierde klas bevolken! Overigens op gezag van Mulier (uit 1950) zelf, die in dit opzicht onwaarheid spreekt.

²¹ Zie b.v. de opgave die Mulier zelf maakte in juli 1950 ten behoeve van de Regeringsvoorlichtingsdienst, afdeling Documentatie, aanwezig in: Centraal Bureau voor Genealogie Den Haag, collectie Mulier NL

²² In het archief van de Koninklijke HFC is geen spoor aangetroffen van de briefwisseling. Dit archief (berustend in het archief Kennemerland) begint helaas pas in 1892. Overige archivalia, in Hoofddorp berustend bij F. Darlang, voorzitter van de Archiefcommissie van de HFC, slaan niet op de periode vóór 1890. Mededeling F. Darlang 8-12-2003.

²³ *HFC een eeuw aan de Spanjaardslaan* (Haarlem 1999) 20-22, 29-31. Geen vermelding van het verloren gaan van archivalia.

²⁴ H.M. Meerum Terwogt, *Nationale Sportfiguren* (Middelburg, ong. 1930) blz. 10-11.

²⁵ Nationaal Archief, 2.09.12.01, archief Ministerie van Justitie, Verenigingen dossiers, 16237. De eerste officiële aanvraag dateert van 1910.

²⁶ Census of Thanet Registration, 1881.;968/115. Zie: barrywhite.btinternet.co.uk

²⁷ J.A. Brongers, 'Pim Mulier, onze sportpionier', in: *Sportief* 3(1948)2-14, hierin: no.4, blz. 15.

²⁸ Brief 8-1-2004 van mw. L. Kember, Ramsgate Library. Er is geen archief bekend van deze school.

²⁹ Centraal Bureau voor Genealogie, familieadvertenties Laurens, 1880 en 1885. Laurens komt niet voor in het Bevolkingsregister Rotterdam. .

³⁰ Bronkorst, o.c., blz 11. Hij haalt hier Mulier aan, die de school zelfs 'handelsschool' noemt.

³¹ Brief mevr. M. Kruse, Archiv Hansestadt Lübeck, 4-12-2003.

³² Muliers naam komt niet in het Meldregister van de Gemeente Lübeck voor. Brief van 7-1-2004, Hr. Jede, Meldestelle, Hansestadt Lübeck.

³³ *Gedenkboek HFC 1879-1979*, blz. 24.

³⁴ H.F. Ruijl, *Pim Mulier en de opkomst van sport in Nederland* (Doctoraalscriptie Rotterdam, 1989). Hij beschrijft de rol van Mulier vooral in het kader van de algemene sportopleving.

³⁵ C. Miermans *Voetbal in Nederland, Maatschappelijke en sportieve aspecten* (Assen 1955) blz. 86.

